

De Nederlandse Defensie Doctrine

Exponent van veiligheidsbeleid

Marcel de Haas

Verschenen in: *Atlantisch Perspectief*, jaargang 29, no. 6, 2005, pp. 11-15.

Met het uitbrengen van de Nederlandse Defensie Doctrine (NDD) betreedt de Nederlandse krijgsmacht een nieuwe fase van doctrineontwikkeling, die tot nog toe werd gekenmerkt door nadruk op krijgsmachtdeeldoctrines. De NDD wordt op brede schaal verspreid onder het personeel van Defensie; zo ontvangen alle vlag-, opper- en hoofdofficieren van de krijgsmacht en daaraan gelijkgesteld burgerpersoneel van Defensie een exemplaar. Voorts wordt een handelseditie van de NDD uitgebracht die ook in een Engelstalige versie verschijnt. De opzet van dit artikel over de NDD is tweeledig. Allereerst beschrijft het externe omgevingsfactoren die essentieel waren voor de totstandkoming van de NDD: doctrine als onderdeel van veiligheidsbeleid en een vergelijking met buitenlandse defensiedoctrines. Het tweede deel van het artikel besteedt aandacht aan de inhoud van de NDD, waarbij koppeling aan de juridische grondslagen en aan de politieke ambities van het Nederlandse veiligheidsbeleid, alsmede specifieke kernpunten en noviteiten van de NDD – als exponent van veiligheidsbeleid – centraal staan.

Doctrine

Plaats van doctrine in het veiligheidsbeleid

Door middel van veiligheidsbeleid verzekert een staat zijn onafhankelijkheid, integriteit, stabiliteit en welvaart. Daartoe ontplooit een staat politieke, economische, sociaal-culturele en militaire activiteiten.¹ Elke staat heeft nationale belangen. De inzet van de krijgsmacht wordt vooral bepaald door de perceptie van de mate van bedreiging van die belangen. De omzetting van belangen naar doelstellingen wordt op het hoogste niveau omschreven in de politieke strategie, of *grand strategy*. Dit is het niveau van de nationale regering, waarop gecoördineerde aanwending van de economische, diplomatieke, politieke, psychologische en militaire machtsmiddelen van een staat plaatsvindt. De politieke strategie van een staat kan ook worden belicht vanuit het perspectief van veiligheid. Het nationaal veiligheidsbeleid omvat vanuit deze optiek het geheel van maatregelen inzake interne en externe veiligheid. De *grand strategy* is dan de visie van de staat op het optimaal verzekeren van zijn veiligheid. Het militaire instrument zal, als één van de middelen van de staat, moeten worden aangewend om de doeleinden van de *grand strategy* te bereiken.² Die inzet van militaire middelen vindt plaats op een niveau lager, op dat van de militaire strategie. Dit is het niveau van de militair-strategische autoriteiten, zoals een chef defensiestaf of operationele commandanten (voorheen krijgsmachtdeelbevelhebbers), die belast zijn met de aanwending van de militaire machtsmiddelen van de staat om de politiek-strategische doelstellingen te bereiken. Deze autoriteiten geven van buiten het crisis- of conflicttoneel leiding aan de operaties. Dit niveau vormt dus een integrale component van de politieke strategie. Hier vinden we ook de militaire doctrine.

Militaire doctrine

Een militaire doctrine vormt een leidraad voor de planning, voorbereiding, uitvoering en afronding van militaire operaties in tijd van vrede, een gewapend conflict en oorlog. De NAVO definieert militaire doctrine als fundamentele uitgangspunten waarmee strijdkrachten richting geven aan doelgerichte acties. Doctrine is de formele uitdrukking van het militaire denken, geldig voor een bepaalde tijd. Doctrine komt voor een groot deel voort uit ervaringen

opgedaan tijdens militaire operaties in het verleden. Daarnaast heeft doctrine een op de toekomst gericht element. Doctrine kan tekortkomingen aangeven en de behoeftestellingen van een krijgsmacht voor organisatie, personeel en uitrusting voor toekomstig optreden beïnvloeden.

Soorten doctrine

We kunnen militaire doctrines onderscheiden op drie niveaus: krijgsmachtdeeldoctrines, krijgsmacht- of defensiedoctrines en multinationale doctrines. Uitgaande van een krijgsmacht met land- lucht- en zeestrijdkrachten, kan elk van deze krijgsmachtdelen het specifiek eigen militaire denken vastleggen in een doctriedocument. Boven het niveau van de krijgsmachtdelen staat het niveau van de krijgsmacht. In de krijgsmacht- of defensiedoctrine wordt beschreven hoe de verschillende krijgsmachtdelen gezamenlijk, *joint*, kunnen optreden. Het hoogste niveau is het multinationale niveau. Op dit niveau zijn een aantal landen betrokken bij de gezamenlijke inzet van hun strijdkrachten. We spreken dan ook wel over een *combined* doctrine of alliantiedoctrine. Deze doctrine omschrijft grondslagen, structuren en fundamentele procedures van geallieerde strijdkrachten.

Defensiedoctrine

Een defensiedoctrine is een strategische doctrinepublicatie die de leidraad vormt voor het militaire denken over gezamenlijke operaties van zee- land- en luchtmacht, maar ook voor zelfstandige operaties van een krijgsmachtdeel. Zij beschrijft de beste wijze van geïntegreerde inzet van de krijgsmachtdelen. Een defensiedoctrine voorziet in fundamentele uitgangspunten die sturing geven aan de inzet van strijdkrachten ter bereiking van de door de politieke leiding geformuleerde doelstellingen. Bij het opstellen van de NDD is gekeken naar de opzet en de inhoud van de hieronder volgende buitenlandse defensiedoctrines.

Buitenlandse defensiedoctrines

Britse doctrine

De vigerende *British Defence Doctrine* (BDD) dateert van 2001. Op het niveau van militaire strategie beschrijft de BDD – als hoogste niveau van *joint*-doctrine – de koppeling tussen politieke structuren, nationaal defensiebeleid en militaire operaties. Alle overige Britse doctrinepublicaties zijn gebaseerd op de BDD. Voor de inhoud van de nationale doctrine geldt als uitgangspunt dat deze moet overeenkomen met die van de NAVO. Doctrinaire aangelegenheden die door de NAVO-doctrine niet of onvoldoende worden afgedekt, worden nationaal beschreven. Ondergeschikt aan de BDD zijn de *British Maritime Doctrine* en de *British Air Power Doctrine*, terwijl de BDD zelf voorziet in de *joint*-visie van de *British Army*. Inputfactoren die bijstelling van de BDD kunnen bewerkstelligen zijn nationale belangen en doeleinden, de vastgestelde dreiging, politieke factoren zoals wijzigingen in politieke structuren, veiligheidsbeleid en defensiebeleid en ervaringslessen uit deelname aan conflicten/operaties. Aan de outputzijde heeft een doctrine invloed op de militaire strategie, de opbouw van de strijdkrachten, opleiding en training van troepen en de planning van militaire operaties.³ De structuur en de inhoud van de BDD hebben als leidraad gediend voor de NDD.

Amerikaanse doctrine

De Verenigde Staten hebben in 1986 met een reorganisatie van hun ministerie van Defensie de ontwikkeling van een *joint*-defensiedoctrine versterkt. Zo werd de overkoepelende verantwoordelijkheid éénhoofdig gemaakt en neergelegd in handen van de Voorzitter van de Verenigde Chefs van Staven. Bij de reorganisatie van de *Joint Staff* richtte deze autoriteit een zelfstandige *joint* doctrine-afdeling op binnen deze staf. Recentelijk is het *Joint Doctrine*

Center ondergebracht als zelfstandige afdeling binnen het *Joint Warfighting Center*, dat onder meer verantwoordelijk is voor *joint*-simulaties en training en voor *joint*-doctrine. De Amerikaanse *joint*-doctrine bestaat uit twaalf delen, die onder meer *joint*-oorlogvoering, en de personele, inlichtingen-, interdepartementale, logistieke, plannings- en verbindings- en bevelvoeringsmiddelenondersteuning voor *joint*-operaties bevatten.⁴

Russische doctrine

De militaire doctrine van de Russische Federatie van 2000 behandelt het militaire optreden van alle strijdkrachten, zowel de troepen van het ministerie van Defensie als die van de machtsministeries (dit zijn andere departementen, zoals de veiligheidsdienst FSB en Binnenlandse Zaken, die over gewapende formaties beschikken). Inhoudelijk is er een duidelijk verschil tussen Russische en westerse doctrines: daar waar westerse doctrines zich concentreren op de militaire praktijk, zijn de Russische veel meer politiek-strategische documenten met een hoog abstractieniveau. Daarbij moet worden aangetekend dat de Russische doctrine zich langzamerhand ook meer gaat richten op operationele aspecten. De Russische doctrine omvat drie aspecten: een militair-politiek aspect, een militair-strategisch aspect en militair-economisch aspect. Bij het politieke aspect worden zaken behandeld als de internationale toestand, de mogelijke oorlogsdreiging en de houding van de staat tegenover oorlogvoering. Het militair-strategische deel bespreekt de aard van oorlogen, en de opbouw, organisatie en taken van de strijdkrachten. Het militair-economische aspect behandelt de economische grondslagen van de uitvoering van het veiligheidsbeleid. De voornaamste thema's van de Russische militaire doctrine zijn: een beoordeling van de militair-politieke toestand, dreigingen, bevelvoeringshiërarchie, taken en inzetmogelijkheden van de krijgsmacht, karakteristieken van oorlogen en gewapende conflicten, en de invulling van internationale militaire samenwerking.⁵

NAVO-doctrine

Het Atlantisch bondgenootschap beschikt in de vorm van de *Allied Joint Doctrine* over een eigen doctrine op militair-strategisch niveau, waarvan de vigerende versie in 2002 is gepubliceerd.⁶ Volgens de eerdergenoemde indeling van doctrines is dit een *combined* of alliantiedoctrine, omdat het een leidraad is voor het optreden van gezamenlijke (*joint*) strijdkrachten van verschillende landen (*combined*). Aangezien de bondgenoten ieder afzonderlijk de organisatie en taken van hun strijdkrachten bepalen, is NAVO-doctrine noodzakelijk om met succes gezamenlijk militaire operaties uit te voeren. De doctrine vormt het raamwerk voor de planning, uitvoering en ondersteuning van *joint*-operaties, niet uitsluitend voor strijdkrachten van de NAVO, maar ook voor operaties waarbij NAVO en niet-NAVO staten een coalitie vormen, of voor door de Europese Unie geleide operaties met gebruikmaking van middelen van de NAVO. De voornaamste componenten van de NAVO-doctrine zijn: koppeling met het Strategisch Concept, uitgangspunten en bevelvoering in *joint*-operaties, de inzet van *joint*-strijdkrachten, land- zee-, lucht-, *information*-, psychologische, speciale en crisisbeheersingsoperaties, (gevechts-) ondersteuning, *joint*-luchtverdediging, inlichtingen, elektronische oorlogvoering en civiel-militaire samenwerking.

Nederlandse Defensie Doctrine

De afgelopen jaren is de behoefte gegroeid aan een geïntegreerde Nederlandse defensiedoctrine. Zo stelde de Adviescommissie Opperbevelhebberschap in haar eindrapport van april 2002 dat meer dan ooit sprake is van *joint*-optreden en dat hechte, onderlinge samenwerking in dit soort operaties zo belangrijk is dat gezamenlijke doctrines nodig zijn.⁷ De inhoud van de NDD bestaat voor een belangrijk deel uit geactualiseerde delen van bestaande krijgsmachtdeeldoctrines, aangevuld met een strategische onderbouwing uit beleidsdocumenten van het ministerie van Defensie. Het onderscheid tussen de beleidsdocumenten en de doctrines ligt hierin dat de beleidsdocumenten de

ambities en de capaciteiten van de krijgsmacht bepalen en de doctrines richting geven aan de uitvoering van militaire operaties. Waar de beleidsdocumenten een brug slaan naar de inrichting van de krijgsmacht (het 'waarmee'), beschrijft de NDD de wijze waarop militair optreden wordt uitgevoerd (het 'hoe').

Koppeling aan juridisch kader

Kernbegrippen van een beschrijving van veiligheidsbeleid zijn doorgaans belangen, doeleinden, bedreigingen en middelen van de staat voor de uitvoering van het veiligheidsbeleid. In verband met de legitimiteit van het uit het veiligheidsbeleid voortvloeiende militaire optreden moest de NDD ook aandacht schenken aan de juridische 'inbedding' van militaire operaties. Die inbedding kent twee onderdelen. Allereerst nationale wetgeving, in de zin van de grondwettelijke context van het militaire instrument van de staat. Gelet op het aandeel van de internationale taakstelling in het totale takenpakket van Defensie mocht het internationale juridische kader niet ontbreken. Vandaar dat voor de juridische onderbouwing van militair optreden de NDD ook verwijst naar essentiële grondslagen uit de internationale regelgeving, zoals het VN-handvest, humanitair oorlogsrecht en het VN-zeerechtverdrag.

Koppeling aan politiek kader

Uit de behandelde buitenlandse defensiedoctrines blijkt dat het nationale veiligheidsbeleid dikwijls is neergelegd in een politiek document, waarvan de militaire doctrine is afgeleid. Voor de NAVO is dat het Strategisch Concept, voor Rusland is dat het Nationaal Veiligheidsconcept, en voor het Verenigd Koninkrijk het *Defence White Paper* van 2003.⁸ Logischerwijs moet de NDD, als bepalend militair document, ook gekoppeld zijn aan het hoogste politieke veiligheidsdocument. Aangezien Nederland niet beschikt over een *grand strategy* in de vorm van een veiligheidsconcept, is de NDD opgehangen aan beleidsdocumenten van Defensie, zoals de Defensienota, die vergelijkbaar is met de Britse *Defence White Paper*. Daarbij is rekening gehouden met het feit dat sinds de publicatie van de *Defensienota 2000* er vele wijzigingen zijn aangenomen op dit beleidsdocument, bij voorbeeld in de organisatiestructuur van de (Haagse) staven en in de bevelvoering over de krijgsmachtdelen. De zogenaamde *Prinsjesdagbrief 2003*, in feite een actualisering van de *Defensienota 2000*, is om die reden ook een voorname bron geweest bij de koppeling van militair optreden aan het defensiebeleid.⁹

Structuur NDD

Zoals eerder gesteld is de ordening van de NDD grotendeels ontleend aan de Britse defensiedoctrine, aangezien de Britse krijgsmacht kan bogen op ruime ervaring in militaire operaties en op doorwrochte doctrinepublicaties. Vervolgens is deze ordening vergeleken met de Amerikaanse en Russische defensiedoctrines en de militair-strategische doctrine van de NAVO. Op basis van die vergelijking is de structuur van de NDD aangevuld met passages over soorten conflicten, de internationale veiligheidssituatie, Nederlands buitenlands- en veiligheidsbeleid, besluitvormingsproces en bevelvoering, en de taken van de krijgsmacht en hun operationele uitvoering.

Aan de opbouw van de NDD liggen de volgende uitgangspunten ten grondslag. Er is gekozen voor een benadering van theoretisch naar praktisch, van internationaal naar nationaal en van algemeen veiligheidsbeleid naar militair optreden. Allereerst geeft de NDD een verduidelijking van begrippen die doorgaans worden gehanteerd in doctriedocumenten. Daartoe vangt de NDD aan met een theoretisch hoofdstuk dat aandacht besteedt aan doctrine, strategie en conflicten. Deze theorie wordt vervolgens toegepast op de huidige nationale en internationale omstandigheden. Het hoofdstuk over de politiek-strategische omgeving schetst onder meer de internationale veiligheidssituatie, het daaruit voortvloeiende

Nederlandse buitenlands en veiligheidsbeleid en de daarvan afgeleide taken van de krijgsmacht. Daarna wordt dieper ingegaan op het militaire optreden, met elementen als het geweldsspectrum, gebruik van geweld, militair vermogen en de grondbeginselen van militair optreden. Deze algemene aspecten van militair optreden vinden vervolgens hun toepassing in de operationele uitvoering van de taken van de krijgsmacht, waarbij een onderscheid wordt gemaakt in nationale en internationale inzet. Effectief militair optreden is ondenkbaar zonder een eenduidige en efficiënte aansturing. Het laatste hoofdstuk, over commandovoering, schenkt dan ook zowel aandacht aan besluitvorming en bevelvoering, in de zin van structuren en processen, als aan het leidinggeven door de commandant.

Kernpunten en noviteiten van de NDD

De *Defensienota 2000* formuleerde de hoofdtaken van de krijgsmacht als volgt:¹⁰

- bescherming van de integriteit van het eigen en het bondgenootschappelijke grondgebied, inclusief de Nederlandse Antillen en Aruba;
- bevordering van de internationale rechtsorde en stabiliteit;
- ondersteuning van civiele autoriteiten bij rechtshandhaving, rampenbestrijding en humanitaire hulp, zowel nationaal als internationaal.

Het onderscheid tussen de hoofdtaken van de krijgsmacht is, mede als gevolg van de toenemende verwevenheid van interne en externe veiligheid, de afgelopen jaren verder vervaagd. De *Defensienota 2000* stelde al vast dat de middelen die nodig zijn voor de eerste en de tweede hoofdtak vrijwel dezelfde zijn, aangezien de verdediging van het bondgenootschappelijk grondgebied in de praktijk neerkomt op regionale crisisbeheersing aan de grenzen van het bondgenootschap. Door de dreiging van terrorisme is het belang van de derde hoofdtak verder toegenomen en is het verband met de twee andere hoofdtaken sterker geworden.

Eerste hoofdtak en gevechtsoperaties

Bij de bescherming van de integriteit van het eigen en het bondgenootschappelijk grondgebied moeten we denken aan operaties in het kader van de collectieve verdediging, zoals vastgelegd in Artikel 5 van het NAVO-verdrag. De bondgenootschappelijke verdediging in de Koude Oorlog, maar ook de activering door de NAVO van dit artikel direct na de '9/11', en de daaruit voortvloeiende deelname van Nederlandse militaire eenheden aan *Operation Enduring Freedom* in Afghanistan en in de Arabische Golf, zijn hiervan voorbeelden. In het kader van de eerste hoofdtak kan ook worden opgetreden aan de grenzen van het NAVO-verdragsgebied, indien een instabiele situatie aldaar gevolgen heeft voor de territoriale integriteit. Een voorbeeld hiervan is het stationeren van Patriot luchtverdedigingsseenheden tijdens de Operatie *Display Deterrence* in Turkije in 2003.

Tweede hoofdtak en crisisbeheersingsoperaties

De tweede hoofdtak van de Nederlandse krijgsmacht beoogt door het leveren van een bijdrage aan crisisbeheersingsoperaties conflicten te beheersen of op te lossen. Een belangrijk aspect daarbij is het beperken van het risico van escalatie door al in een vroegtijdig stadium in te grijpen. In het afgelopen decennium zijn er een groot aantal intrastatelijke conflicten geweest die oversloegen, of dreigden over te slaan naar omliggende landen (bijvoorbeeld in het voormalige Joegoslavië en in Afrika). Conflictpreventie, waarbij militairen en civiele organisaties gezamenlijk pogen een conflict in de kiem te smoren, heeft daarbij aan betekenis gewonnen. Cruciaal is dat militaire eenheden voorhanden zijn die over een zodanige gereedheidsstatus en mobiliteit beschikken dat zij snel en (bijna) overal op de wereld kunnen worden ingezet zodra de politieke besluitvorming over de operatie is voltooid.

Daarnaast moeten deze eenheden beschikken over voldoende robuustheid om effectief te kunnen optreden in militaire operaties, ook als deze escaleren.

Crisisbeheersingsoperaties kunnen afhankelijk van de gewenste politieke en militaire eindsituatie beperkt zijn qua doelstelling, middelen, operatiegebied of inzetduur. Het kan een specifieke en beperkte operatie betreffen, zoals de evacuatie van non-combattanten uit Ivoorkust in november 2004, maar ook algemener en langduriger van aard zijn, zoals de Nederlandse bijdrage aan de IFOR/SFOR/EUFOR-operatie in Bosnië-Herzegovina. Crisisbeheersingsoperaties kunnen beogen een gewapend conflict te voorkomen (de VN-operatie UNPREDEP in Macedonië van 1995 tot 1999), maar ook na een gewapend conflict een bijdrage leveren aan de wederopbouw van een land (ISAF in Afghanistan). Een crisisbeheersingsoperatie kan tijdelijk en plaatselijk net zo complex en intens van karakter zijn als de collectieve verdediging van (delen van) het NAVO-verdragsgebied. Naarmate de mogelijkheid naderbij komt dat de partijen in het conflict geweld zullen gebruiken tegen elkaar of tegen de vreemde troepenmacht (bijvoorbeeld omdat de steun voor de aanwezigheid van en de taakuitvoering door de vreemde troepenmacht afneemt), dient de crisisbeheersingsoperatie een robuustere uitvoering te krijgen.

Derde hoofdtak en nationale veiligheid

Defensie draagt vanuit al haar hoofdtaken bij aan de nationale veiligheid. De samenleving verwacht dat de krijgsmacht er ook in Nederland staat wanneer dat nodig is. Het gaat daarbij niet langer alleen om de vangnetfunctie van Defensie in geval van dreigende tekorten aan civiele capaciteiten, maar om een structurele rol als veiligheidspartner. Dat de nieuwe rol van Defensie in Nederland meer behelst dan die van een vangnet, blijkt wel uit de eigen, doorgaans wettelijk verankerde, taken die Defensie vervult op het gebied van de nationale veiligheid. Dit betreft zowel structurele taken die Defensie permanent uitvoert, als de incidentele inzet van hoogwaardige niche-capaciteiten. De taakuitoefening van de Koninklijke Marechaussee en de Kustwacht voor de Nederlandse Antillen en Aruba zijn voorbeelden van structurele taken. Deze geschieden onder civiel gezag en onder eigen operationele leiding. Niche-capaciteiten zijn specialistische capaciteiten, zoals de explosievenopruimingsdienst en de bijzondere bijstandseenheden, die op meer incidentele basis de civiele autoriteiten kunnen ondersteunen bij de bestrijding van specifieke dan wel meer gewelddadige dreigingen.

Belang van de NDD voor het veiligheidsbeleid

De NDD is een belangrijk document voor de krijgsmacht, maar ook voor het Nederlandse veiligheidsbeleid. Met de totstandkoming van de NDD is invulling gegeven aan de behoefte aan een leidraad voor gezamenlijk militair optreden van de krijgsmachtdelen. Zo dient de NDD als 'doctrinebasis' waar vanuit krijgsmachtdeeldoctrines worden afgeleid en ontwikkeld. Daarmee zal de NDD een belangrijk fundament zijn voor de opleiding voor en planning en uitvoering van gezamenlijke militaire operaties van de Nederlandse krijgsmacht in nationaal en internationaal verband. Het belang van de NDD voor het veiligheidsbeleid ligt hierin dat zij de leemte vult tussen de krijgsmachtdeeldoctrines en het defensiebeleid. Als verbindingsstuk tussen defensiebeleid en militaire inzet verduidelijkt de NDD hoe het product van de krijgsmacht – het effectief uitvoeren van militaire operaties – onderdeel uit maakt van het Nederlandse veiligheidsbeleid.

Luitenant-kolonel van de Koninklijke Luchtmacht dr. M. de Haas was penvoerder en voorzitter van de werkgroep voor het opstellen van de Nederlandse Defensie Doctrine bij de afdeling Toekomstverkenningen van de Defensiestaf en is sinds mei 2005 als krijgskundig onderzoeker verbonden aan het Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen 'Clingendael'.

Noten

1. *KLu Airpower Doctrine* (Den Haag, 1996) I-4 en I-5.
2. B.R. Posen, *The sources of military doctrine – France, Britain and Germany between the world wars* (New York, 1984) 13.
3. *British Air Power Doctrine AP3000* (Bracknell, 1999), 99-101; *British Defence Doctrine, JWP 0-01* (Shrivenham, 2001), vii, 1-1, 4-1 and 4-2, <http://www.mod.uk/jdcc/publications.htm>.
4. *Joint Doctrine Capstone and Keystone Primer* (Washington DC, 2001), <http://www.dtic.mil/doctrine>.
5. *Russian Military Doctrine* (2000), <http://www.freerepublic.com/forum/a394aa0466bfe.htm>.
6. *Allied Joint Doctrine AJP-01(B)* (Brussel, 2002).
7. Advies van de Adviescommissie Opperbevelhebberschap, 'Van wankel evenwicht naar versterkte Defensieorganisatie' (Den Haag, 19 april 2002), p. 25.
8. *The Alliance's Strategic Concept* (Brussel, 1999); *Kontseptsija natsional'noj bezopasnosti* (Russisch Nationaal Veiligheidsconcept - Moskou, 2000). Russisch: www.scrf.gov.ru/Documents/Decree/2000/24-1.html; Engels: www.fas.org/nuke/guide/russia/doctrine/gazeta012400.htm; *Delivering Security in a Changing World: Defence White Paper* (Londen, 2003).
9. *Defensienota 2000*, Ministerie van Defensie (Den Haag, 29 november 1999); *Op weg naar een nieuw evenwicht: de krijgsmacht in de komende jaren* ('Prinsjesdagbrief'), Tweede Kamer der Staten-Generaal, Vergaderjaar 2003-2004 (Den Haag, 2003).
10. *Defensienota 2000*, 53.